

УДК 633/635:551.435.14 (45 Укр, 25 Пру)

ББК 41.9

Володимир Клапчук

СХЕМА КОРЕЛЯЦІЇ ФАЗ РОЗВИТКУ РОСЛИННОСТІ, КЛІМАТИЧНОЇ Й АРХЕОЛОГІЧНОЇ СИТУАЦІЙ ГОЛОЦЕНУ ДОЛИНИ ВЕРХНЬОГО ПРУТУ

У статті наводяться інформація про археологічні стоянки долини верхнього Пруту та знайдені на них знаряддя праці первісної людини, загальна характеристика клімату й рослинності голоцену, співвідношення місцезнаходжень стоянок і форм рельєфу. Складено схему кореляції фаз розвитку рослинності, кліматичної й археологічної ситуацій голоцену.

Ключові слова: археологічні пам'ятки, фази розвитку рослинності, кліматична ситуація, голоцен, долина верхнього Пруту, форми рельєфу.

На сьогоднішній день зібрано значний матеріал з археології, кліматичних, геоморфологічних і ботанічних умов проживання первісних людей у Передкарпатті, у тому числі й у долині верхнього Пруту. Однак і досі немає їх комплексного аналізу, який дозволив би скласти схему кореляції цих показників, установив критерії і показники перебування первісної людини в тій чи іншій екологічній ніші, що є важливим для палеогеографії й археології України.

Упродовж 1970–1980-х рр. у долині Пруту в межах Надвірнянського району виявлено понад 50 археологічних стоянок, що дозволило (лише з археологічними даними) відтворити загальні умови існування на цій території первісної людини [3–7]. Однак ми торкнемося цього питання комплексно, тобто здійснимо кореляцію між умовами проживання первісної людини в голоцені, кліматичною ситуацією, фазами розвитку рослинності, формами рельєфу тощо [9; 11].

Загалом, стоянки первісної людини в долині Пруту не мають чітких закономірностей поширення, що пов'язано з різними геоморфолого-ботаніко-кліматичними чинниками.

Кінцем палеоліту – початком мезоліту (12–8 тис. років тому) датуються численні знаряддя праці первісної людини з урочищ Кливка й Чопа (с. Красна), Царина (с. Верхній Майдан), Поляна (с. Середній Майдан), Жбир (с. Добротів), Кругляк (с.мт Делятин). Знахідки представлені довгими призматичними ядрищами, скребками, різцями, проколками, наконечниками стріл у вигляді вербових листків тощо. Саме завдяки поширенню видовжених ядрищ, струнких пластин і верболистих наконечників комплекс знахідок вищезгаданих стоянок відноситься до свідерської культури, головним ареалом розповсюдження якої вважалися лише землі північно-східної Польщі та Білорусі. Виявлені стоянки пропонувалося виділити в кливський варіант свідерської культури.

В околицях с.мт Делятин виявлено сліди й іншого археологічного феномену, який названо площанською культурою (10–8 тис. років тому). На стоянках в урочищах Куцикове поле (с.мт Делятин) та Острий (с. Верхній Майдан) знайдено неспатиновані вироби дрібних округлих форм (насамперед, скребки й проколки). Ця культура становить ланку, що зв'язує мезолітичні культури з неолітичними та є одним з компонентів неолітичної буго-дністрівської культури Правобережної України.

Населення палеолітичних і мезолітичних часів займалося, насамперед, ловцтвом, харчувалося м'ясом диких тварин, одягалося в шкіри й т. п. Проживало невелики-

ми родовими колективами в куренях дерев'яної конструкції, укритих шкірами мамонтів й інших копитних.

У неоліті, що розвивався в VI–IV тис. років до н. е., в умовах проживання первісної людини відбулися зміни. Людина навчилася культивувати окремі види зернових рослин, приручила велику та дрібну рогату худобу, освоїла виробництво глиняного посуду. Людські колективи намагались освоювати землі, що піддавалися мотичному землеробству й випасу худоби. Сліди неолітичних культур виявлено на основній території Покуття, що безпосередньо межує з долиною верхнього Пруту. Проте в погоні за мисливською фауною окремі групи неолітичної людини заходили й сюди. Саме цим і можна пояснити знахідку в с. Саджавка кам'яної сокири, подібні знахідки якої описані на Побужжі. Знахідка виробів із закарпатського вулканічного скла в с. Корничі (Коломийський район) у поселенні трипільської культури свідчить про те, що через долину верхнього Пруту здійснювався зв'язок між Передкарпаттям і Закарпаттям.

Деяко пізнішою є багат шарова стоянка в Лоевій, що розташована поблизу старовинної дороги з Придністрянщини на Закарпаття, якою з-над Дністра возили в басейн р. Тиса коштовну сировину – кремій. Другою особливістю поселення є її розташування поблизу соляного джерела, з якого видобувалася сировиця для виварювання солі. Завдяки цьому первісна людина в урочищі Куштіль поселялася декілька разів. Найстаріші знахідки цього поселення (сотні фрагментів кераміки) відносяться до 2–1,5 тис. років до н. е., коли там перебували носії підкарпатської культури шнурової кераміки, що виготовляли різноманітні за формою і розмірами керамічні вироби з орнаментом у вигляді відтисків шнура. У с. Саджавка знайдено уламок сокири, що також характерний для культури шнурової кераміки.

З останньою генетично пов'язана комарівська культура, що розвивалася 1,5–1,3 тис. років до н. е. На Покутті в розкопаних могильниках під земляними насипами знайдено захоронення, про що свідчили попіл спалених мерців, неспалені їх тіла, які розташовані горілиць у випрямленому або на бік скорченому положенні. У долині верхнього Пруту комарівських захоронень не виявлено, однак у с. Лоева в поселенні зібрано сотні фрагментів кераміки з потовченим на дрібні кусочки й заздалегідь перепаленим кременем у стінках. На поверхні посуду простежувалися жолібки, борозди, наліпні валики, круглі випуклості тощо.

З тих самих часів походять знахідки з урочища Гнила керниця (сmt Делятин) – кам'яні зернотерки й молот, крем'яний серп, ножі, скребки. Основний ареал підкарпатської культури шнурової кераміки та комарівської культури знаходився на Передкарпатті. У XIII ст. до н. е. носіїв комарівської культури витіснили племена фракійського походження, що прибули сюди з Молдавії і Трансільванії. Вони створили культуру Ноа, кераміка якої виготовлялася з глини, змішаної з піском, кварцом і кременем. Посуд різних форм і розмірів був орнаментований дірочками під вінцями та валиками з насічками на шийках. Населення культури Ноа знало ливарне виробництво, а в Лоевій займалося лише виготовленням кераміки та виварюванням солі.

На зміну описаній культурі на Передкарпаття прийшла голіградська культура (також південного походження), що розвивалась 1–0,7 тис. років до н. е. Це був час, коли людина освоїла виробництво заліза, що стало успішно конкурувати з бронзою. Залізних предметів у районі досліджень не виявлено, однак у с. Дора знайдено бронзові котли та меч, що датуються 800 р. до н. е. Тими ж роками датуються сотні фрагментів кераміки (ур. Куштіль, с. Лоева) з характерною сіткою борозд, які залишилися від

згладжування її поверхні травою, а також з орнаментом у вигляді продовгуватих і круглих, поодиноких чи подвійних гудзиків, валиків з відбитками пальців тощо.

Після тривалої перерви (біля 1 тис. років) археологічні пам'ятки з'явилися лише на початку I тисячоліття н. е. Вони виявлені на межиріччях Пруту з Бистрицею Надвірнянською та Пістинкою, датуються II–VI ст. н. е. й названі культурою карпатських курганів. Носії цієї культури проживали в прямокутних хатах стовпової конструкції, займалися випасом худоби, виробництвом кераміки та залізних речей. Походження цієї культури – гето-дакійське. Унаслідок торгівлі її носіїв з південними сусідами, у долину Пруту завезено срібну монету римського імператора Трояна (98–113), а також фібули та кераміку.

Важливою для кореляції умов проживання в долині Пруту первісної людини є й інформація про динаміку рослинності в різні періоди голоцену. За даними українських палінологів [2], на території Передкарпаття протягом голоцену переважали ліси. Спорово-пилкові комплекси відкладів раннього голоцену показали, що в той час основною лісоутворюючою породою була сосна звичайна. Південно-східна частина Передкарпатського регіону в ранньому голоцені була вкрита сосновими лісами, але різноманітнішими й багатшими у флористичному відношенні. Пилок широколистяних порід знайдено в найнижчих відкладах раннього голоцену. Дуб, ільм, граб, ліщина та інші породи в умовах суворого клімату раннього голоцену розселялися в захищених місцях (ярах, балках, долинах рік у передгір'ях Карпат), де вони існували в пізньольодовиковий час чи в давніші періоди плейстоцену.

З покращенням кліматичних умов у середньому голоцені широколистяних порід у лісах Передкарпаття ставало більше. Про це свідчать спорово-пилкові комплекси багатьох боліт. У південно-східній частині регіону в середньому голоцені домінували мішані дубово-широколистяні ліси (дуб, липа, ільм, граб, вільха, клен тощо). Кількість пилку ліщини у відкладах середнього голоцену досягала 42%. Зі шпилькових переважали соснові ліси; смерекових було значно менше. До кінця цієї фази в лісах з'явилася ялиця, поширився бук.

Пізній голоцен характеризувався зволоженням клімату. У Передкарпатті відзначалося широке розповсюдження вологолюбних порід – ялиці, бука, граба. У відкладах окремих боліт пилок граба складав відносно високий процент (14–24%). Бук у пізньому голоцені досяг найбільшого розвитку (до 40%). Слідом за буком домінував пилок ялиці (27–45%), що є свідченням розповсюдження ялицевих лісів у пізньому голоцені на території Передкарпаття.

На основі палеоботанічних досліджень у Передкарпатті виділено три фази розвитку рослинності в голоцені:

1. Фаза розвитку соснових і рідше смерекових лісів з домішкою берези й широколистяних порід, що відповідає ранньому голоцену.
2. Фаза розвитку хвойних (в основному смерекових) лісів з домішкою сосни, берези й широколистяних порід. Максимум розвитку мішаних дубових лісів, що відповідає середньому голоцену.
3. Фаза розвитку вологолюбних порід (граба, бука, ялиці) з участю смереки, сосни, дуба, ільма, вільхи, берези та інших порід з підфазами розповсюдження: а) буківих лісів; б) ялицевих лісів.

Практично таку ж характеристику рослинності дав і Г.Козій [8], однак він дещо деталізує окремі фази:

1. Березово-соснова фаза з вербою (післяльодовиковий період у Східних Карпатах). Березові ліси й кедрачі були розповсюджені в сучасному субальпійському поясі. Окремі екземпляри смереки, що росте групами в нижньому гірському поясі, досягали сучасної верхньої межі лісу.
2. Фаза хвойно-листяного лісу з дубом і смерекових лісів:
 - смерекова підфаза з ліщиною. Смерека досягає пануючого положення в сучасному верхньому гірському поясі Східних Карпат, проникаючи в деяких місцях і в субальпійський пояс. Вершини Карпат займає жереп. У нижніх гірських поясах з'являється бук;
 - час найбільшого розповсюдження хвойно-листяних лісів з дубом. Смерека зайняла пануюче положення в сучасному субальпійському і, частково, у верхньому гірському поясі. У гірсько-лісових (переважно в нижньому) карпатських поясах розповсюдились елементи хвойно-листяного лісу з дубом;
 - грабова підфаза – час найбільшого розвитку граба, що розповсюдився в сучасному верхньому гірському поясі в поєднанні зі смерекою, буком, сосною звичайною і модриною.
3. Ялицево-букова фаза. Граб замінюється буком. Конкуруючи зі смерекою, бук утворює свій власний пояс, розповсюджуючись у нижній смузі смерекового поясу й окремими групами досягаючи гірських хребтів. Дуб, в'яз, липа та граб покидають Карпати. У цій фазі кінцево сформувалася сучасна картина східно-карпатських лісів.
4. Остання, сучасна, фаза – час поступового витіснення субальпійських елементів, депресії верхньої межі лісу й відновлюючого розповсюдження смереки.

Ці дані дають можливість констатувати, що в ранньому голоцені в долині верхнього Пруту переважав холодний вологий клімат, про що свідчить розповсюдження хвойних порід, насамперед, сосни, кедр та смереки. У середині голоцену – певне потепління, що дало можливість проростати листяним породам. Приблизно на початку пізнього голоцену відбулося похолодання – проростали хвойно-листяні ліси, а відтак – відносно потепління.

Загальну кліматичну характеристику голоцену дали Амальрік і Монгайт [1]. Типи клімату відображено в табл. 1. На основі досліджень льодовикових відкладів було встановлено кліматичну ситуацію голоцену в гірській частині долини р. Прут [11]. У пізньому плейстоцені (вюрм) льодовики займали долини верхніх приток Пруту. Деградація льодовика охопила давній і ранній голоцени. Першочергово льодовикові маси відступили до рівня акумуляції кінцевої моренної гряди. При цьому кінцеві моренні вали, у зв'язку з їх незначною потужністю і близькістю залягання, сформувалися приблизно одночасно. Біля 8 тис. років тому наступив середньоголоценовий кліматичний оптимум, що тривав майже 4 тис. років. У Карпатах, як і в інших гірських країнах, льодовики зникли. Початок пізнього голоцену ознаменувався загальним похолоданням і ростом зволоженості клімату. У гірських регіонах Євразії знову активізувався наступ льодовиків. В альпінотипному середньогір'ї Карпат виникли невеликі льодовики. Біля 3–4 тис. років тому льодовик скоротився до мінімальних розмірів, розділився на дві частини (західну та східну) і зник.

Ураховавши всі наведені матеріали, їх можна показати в такому вигляді (табл. 1):

Таблиця 1

Схема кореляції фаз розвитку рослинності, кліматичної й археологічної ситуацій голоцену долини верхнього Пруту

Час, тис. років [9]	Геологічний період [9]	Клімат [1]	Фази розвитку рослинності [2; 8]	Археологічний вік [10; 12]		Археологічні культури долини верхнього Пруту [4]	Археологічні стоянки долини верхнього Пруту [4]
0	Пізній голоцен (Н ₄)	Субатлантичний вологий холодний	Вологолюбні породи (граб, бук, ялиця) з участю ялини, сосни, дуба, вільхи, берези	Залізний вік		Культура карпатських курганів. Голіградська культура	Лосва I Саджавка I, III
1		Суббореальний сухий теплий		Бронзовий вік	Культура Ноа. Комарівська культура. Підкарпатська культура шнурової кераміки	Білі Ослави I–II Верхній Майдан II, IV Делятин II–III, XIII–XV Красна II, V Лосва I–II Середній Майдан III–IV Чорний Потік I	
2							
3	Атлантичний вологий теплий	Неоліт	Делятин VI Добротів V				
4	Середній голоцен (Н ₃)	Хвойні (в основному ялинові) ліси з домішкою сосни, берези й широколистяних порід	Енеоліт	Красна II, IV Ланчин IV–VI Верхній Майдан III			
5							
6		Бореальний сухий холодний	Мезоліт	Плоцанська культура. Кливський варіант свідерської культури	Верхній Майдан I, III Делятин I, IV–X Добротів II–IV Заріччя I–III Красна I, III–IV Ланчин I–III Середній Майдан I–II		
7							
8	Субарктичний холодний	Палеоліт-мезоліт	Делятин VI, XII Добротів I Красна IV				
9	Ранній голоцен (Н ₂)						
10	Давній голоцен (Н ₂)	Арктичний холодний					
11							
12							
13							

Нижче торкнемося питання співвідношення розташування стоянок первісної людини та форм рельєфу (табл. 2). Як видно, мінімальна кількість стоянок первісної людини розташовувалася на низьких терасах, а в енеоліті, неоліті та палеоліт-мезоліті – узагалі не простежувалася. Найбільше людина поселялася на висотах 40–150 м над урізом ріки, що було викликано багатьма обставинами (краща харчова база, відсутність впливу паводків, краща оборона тощо).

**Співвідношення форм рельєфу та розміщення стоянок
первісної людини в різні археологічні періоди**

Форми рельєфу	Залізо	Бронза	Енеоліт	Неоліт	Мезоліт	Палеоліт - мезоліт	К-сть стоянок	%
1 надзаплавна тераса (далі НЗТ) за альпійською схемою (I НЗТ за схемою УРМСК) – 3–4 м над урізом ріки	+	++					3	5,0
2 НЗТ за альпійською схемою (II НЗТ за схемою УРМСК) – 5–8 м над урізом ріки	+	+			++		4	6,7
3 НЗТ за альпійською схемою (III–V НЗТ за схемою УРМСК) – 15–25 м над урізом ріки	+	+++ +			++		7	11,7
4 НЗТ за альпійською схемою (VI–VII НЗТ за схемою УРМСК) – 35–60 м над урізом ріки	++	+++ +	+	+	++++ + ++	+	16	26,6
5–6 НЗТ за альпійською схемою (VIII–XII НЗТ за схемою УРМСК) – 70–140 м над урізом ріки		+	++	+	++++ + +	++	12	20,0
Розмиті вододіли рік Бистриця Надвірнянська та Прут з окремими вершинами (понад 150 м над урізом ріки)		+++ ++ ++	+++		++++ + ++	+	18	30,0
Кількість стоянок	5	19	6	2	24	4	60	100,0
%	8,3	31,7	10,0	3,3	40,0	6,7	100,0	

На основі наведених матеріалів можна зробити висновок, що первісна людина домінувала в долині верхнього Пруту в бронзовому віці та мезоліті, тобто, коли тут був теплий сухий і холодний сухий клімат, панували вологолюбні листяні та хвойні ліси. У вологий відносно холодний клімат залізного віку людина оселялася нижче за рельєфом, поблизу рік, де, очевидно, було тепліше в затишку мішаних лісів.

У бронзовий час, на початку якого був теплий сухий, а пізніше – теплий вологий клімат, людина оселялася практично по всьому висотному спектру долин рік. При вологому кліматі, коли могли відбуватися паводки на ріках, вона піднімалася вище по схилах долини у вологолюбні ліси.

В енеоліті та неоліті людина використовувала середні й високі частини схилів долини ріки Прут, порослі хвойними (в основному смерековими) лісами, що було пов'язане, очевидно, з вологим теплим кліматом, який супроводжувався паводками на ріках.

У холодному сухому кліматі мезоліту людина, як не дивно, поселялася майже по всьому висотному спектру долини ріки Прут і віддавала перевагу середнім і високим ділянкам долини та вододілам. На нашу думку, це було викликано наявністю об'єктів полювання у хвойних лісах.

Не дивно, що в холодному арктичному кліматі пізнього палеоліту – раннього мезоліту людина проживала на середніх і високих ділянках долини та на вододілах, де

у хвойних лісах була кормова база й дещо тепліше, ніж у заповнених холодним повітрям долинах.

1. Амальрик А. С. Что такое археология / А. С. Амальрик, А. Л. Монгайт. – М., 1966. – С. 95.
2. Артюшенко А. Т. К истории растительности Прикарпатья в голоцене / А. Т. Артюшенко // Палинологические исследования осадочных отложений Украины и смежных регионов. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 86–95.
3. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К. : Наукова думка, 1981. – 309 с.
4. Клапчук В. М. Делятинщина : історико-географічне дослідження / В. М. Клапчук, М. М. Клапчук. – Делятин : Фоліант, 2007. – 584 с.
5. Клапчук М. М. Палеолітичні та мезолітичні місцезнаходження поблизу Делятина / М. М. Клапчук // Археологія. – 1980. – № 34. – С. 65–75.
6. Клапчук М. Н. Новые данные о палеолите и мезолите Прикарпатья / М. Н. Клапчук // Советская археология. – 1983. – № 4. – С. 103–117.
7. Клапчук М. Н. Разведка на Покутье / М. Н. Клапчук // Археологические открытия 1967 г. – М., 1968. – С. 205.
8. Козий Г. В. Четвертичная история восточно-карпатских лесов : автореф. дисс. на соискание уч. степени д-ра биол. наук / Г. В. Козий. – Л., 1950. – 30 с.
9. Нейштадт М. И. Введение / М. И. Нейштадт // Голоцен. – М. : Наука, 1969. – С. 5–11.
10. Першці А. І. Історія первісного суспільства / Першці А. І., Монгайт О. Л., Алексєєв В. П. – К., 1980. – 224 с.
11. Третьяк П. Р. Деградація останнього оледенення в Українських Карпатах / П. Р. Третьяк, М. П. Кулешко // Доклады АН УССР. – 1982. – Серия Б. – № 8. – С. 26–31.
12. Українська радянська енциклопедія. – К., 1978. – Т. 2. – С. 41; К., 1979. – Т. 4. – С. 184; К., 1981. – Т. 6. – С. 437, 522; К., 1982. – Т. 7. – С. 319.

The article reveals the information about archeological campings of the valley of upper Prut, agricultural implements of primitive people, the general characteristic of climate and vegetation of holocen period, proportion of campings' location and forms of relief. The scheme of the correlation of the of vegetation climate and archeological situations of holocen.

Key words: archeological monuments, phases of vegetation growth, climate situation, holocen, valley of upper Prut, forms of relief.

УДК 39:903'1
ББК 63.5 (4 Укр)

Ігор Кочкін

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В ПІВНІЧНО-СХІДНОМУ ПЕРЕДКАРПАТТІ ЗА ДОБИ НЕОЛІТУ

У статті розглядається проблема заселення території північно-східного Передкарпаття за доби неоліту, робиться спроба дослідити етнокультурні процеси в регіоні. Населення культури лінійно-стрічкової кераміки ("нотна" фаза) заселяє цю територію близько 5400 рр. до н. е. (калібровані дати). Приблизно 5200 рр. до н. е. сюди прибувають носії жєлізовської групи КЛСК, які співіснують з попереднім населенням. Нарешті, приблизно через 500 років, сюди просуваються ранньотрипільські племена, а на півночі регіону розселяється населення енеолітичної малицької культури.

Ключові слова: етнокультурні процеси, етноконтактна зона, неоліт, культура лінійно-стрічкової кераміки, "нотна" фаза, жєлізовська група, енеоліт, трипільська культура, малицька культура.

Останнім часом з'явився ряд робіт, присвячених проблемам етнокультурних процесів у доісторичний період, у яких використовуються етнологічні методи й археологічні, антропологічні, етнографічні та інші джерела [9; 12; 13; 27; 29; 35]. Мета таких досліджень – з'ясувати складну динаміку етногенетичного процесу на території сучасної України у взаємодії з іншими етнічними формаціями доісторичної Європи.